

різноконфесійні вияви їх – православні, греко-католицькі, протестантські й рідновірські. Завершує десятитомник книга «Релігія і Церква років незалежності України». В ньому наявне описання нинішнього конфесійного стану країни, аналізуються загальні закономірності і прогнози релігійних процесів в Україні, особливості української релігійної ментальності.

В написанні десяти томів брали участь не лише науковці Відділення, а й вузівські релігієзнавці, зарубіжні науковці, богослови конфесій.

1.3 *Анатолій КОЛОДНИЙ*. РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН У ЗМІНАХ ЙОГО СКЛАДОВИХ: релігієзнавче бачення

Анотації. В статті наголошується на необхідності при структуруванні релігії як феномену відрізнити її внутрішню і зовнішню структуру, відійти від домінуючого виокремлення в релігії лише чотирьох її складових (релігійна свідомість, релігійна психологія, релігійний культ та релігійна організація), оскільки за нових умов свого функціонування з'явилися нові структурні компоненти релігійного комплексу.

Ключові слова: релігія, структура релігії, внутрішня і зовнішня структура релігії, елементи та піделементи релігійної свідомості.

In the article by **A. Kolodnyi "Religious phenomenon in the changes of its components"** it is emphasized the need for the structuring of religion as a phenomenon to distinguish its internal and external structure, to depart from the dominant distinction in religion only four of its components (religious consciousness, religious psychology, religious cult and religious organization), since under new conditions of its functioning there appeared new structural components of the religious complex.

Key words: religion, structure of religion, internal and external structure of religion, elements and sub-elements of religious consciousness.

Актуальність дослідження. Заявлена відділом філософії релігії в 2015 році нова наукова тема «Релігійний феномен у змінах його структурних складових і перспективи десакралізації їх» здавалося б не має якихось проблем для свого дослідження. Структура релігії вже нібито сповна описана в підручниковій літературі з релігієзнавства. Різничив тут виявлявся хіба що в назві одних і тих же складових елементів релігійного комплексу. А між тим тут все не так і просто. Багато чого залежить від самого розуміння релігійного феномену, функціонування його на індивідуальному чи спільнотному рівнях, від конфесійної виявленості релігії та ін.

Мета дослідження. У вітчизняному релігієзнавстві, зокрема у чисельних підручникових і довідникових виданнях з фаху, утвердилася думка, що релігія має внутрішню і зовнішню структуру й включає в себе такі елементи, як релігійні уявлення (погляди, віровчення, концепти), релігійні настрої і почуття, релігійні дії (культ) та релігійні організації (інституції). Відносять подеколи до структури релігії, як окремий елемент, ще й релігійну віру. Але при такому структуруванні маємо надто спрощений підхід до релігійного феномену і неврахування процесів розгортання її структурних елементів в складних реаліях суспільного життя. Таке структурування бачить буття релігії лише в її вертикальній зорієнтованості «вірянин - Бог» й ігнорує горизонтальний аспект її розвитку «людина-людина-Бог». Згадаймо, Ісус Христос у своєму вченні про любов закликав любити не лише Бога, а й ближнього свого. Саме в цій горизонталі й з'являється велике різноманіття внутріконфесійних і міжконфесійних відносин, а відтак і нових релігійних структур, відбувається інституалізований вихід релігії на відносини із світом, зокрема наявні тут і державно-церковні і церковно-суспільні відносини. Дослідити все це – завдання нашого наукового колективу.

Основний зміст дослідження. На горизонталі з'являються біляконфесійні (біляцерковні) й міжконфесійні (міжцерковні) організації, богословські, освітньо-релігійні та благодійницькі установи, розгортається місіонерська, видавнича, підприємницька і

волонтерська діяльність й їх організаційні вияви (оформлення). Тут маємо місії і братства, кількість яких щорічно зростає. Обгунтування цього нового структурування знаходить своє вираження в концепціях боговлюдення і боголюдини, людини як співпрацівника Бога. Деміфологізація християнства, його десакралізація зрештою веде до з'яви безрелігійного християнства, до пошуку форм оприсутнення Бога у світі.

Складних трансформацій останнім часом зазнає культовий елемент релігії, зокрема богослужбовий, що виявляється в появі різних мистецьких форм зовнішнього оформлення релігії, які в тій чи іншій формі витісняють традиційну кульову практику. Змінюється суб'єкт культової діяльності, утверджується символічне витлумачення культових дій, проходить сакралізація ролі і місця в релігійному житті вірянина культових приміщень. Сакралізується й мовне вираження релігійної свідомості, з'являються сакралізовані мови. Народжується також релігійне право. В окрему сферу духовного життя виокремлюється теологія (богослов'я), яка змістовно не є чимось спільним для всіх релігій, а формується конфесіоналізовано. Все більше відокремлюються буденний і концептуальний рівні релігійної свідомості. Релігія формує своєрідні, кожній конфесії притаманні моделі соціальної поведінки вірян і їх спільнох, реалізація яких нібито перекидає місточок від світу поцейбічного у світ потойбічний і навпаки.

Кожний із названих вище складників релігійного комплексу є динамічним, поліконфесійним і по-своєму, цебто своєрідно структурованим. Окремим елементом релігійного комплексу, який раніше із-за його жорсткої стандартизації виявлявся незмінним, є спосіб життя вірянина. Варто дослідити функціонування релігійних громад і внутрішні відносини в них.

Складні процеси відбуваються у такому елементі як релігійна організація, у зміні їх типів, видів (культ, церква, секта, деномінація) і внутрішній субординації складових. Вони виявляються в появі віртуальних організацій, а то й релігійної спільноти однієї особи. З'являються міжконфесійні об'єднання і зростає прагнення до екуменізму в християнстві через появу його нових структур.

Важливим при вивченні нової теми насамперед постає ознайомлення із **станом дослідженості проблеми**. Зарубіжне релігієзнавство нині дещо відійшло від дослідження релігії в її структурних складових. Ці питання піднімаються у знаних нами польських, російських, казахських та білоруських підручникових виданнях (І.Яблоков, Н. Шахнович, С.Самігін, П. Гуревич, Г. Гоффман, Д. Писманік, В. Шутов, О. Кучер та ін.), але їх характеризує все ж дещо спрощений підхід до феномену релігії, подання її як поєднання релігійної свідомості, релігійної психології, релігійного культу та релігійної організації. Більш ґрунтовно досліджується соціологами релігії її організаційний елемент, правологами релігії – релігійні відносини, психологами релігії – емоційно-вольовий елемент. Обрядово-культовий елемент досліджується порівняно досконало етнографами і то частіше в контексті виявів в ньому національних традицій і законсервованих в традиціях обрядових форм.

У вітчизняній релігієзнавчій літературі спеціальних праць, присвячених структуруванню релігії, немає. Проблема структури релігії піднімають і практично однодумно в традиційно прийнятому ще в атеїстичних підручниках баченні розглядають не лише світські автори (В.Докаш, В. Лубський, Б.Лобовик, Є.Харьковщенко, М.Закович, А.Черній, В. Лешан, А.Гудима та ін.), а й богословські автори (В. Чернишов, В.Абачієв та ін.). Назвати когось лідируючим в розробці заявленої нами теми нині не можемо. Хібащо значимою є праця С.Самігіна та ін.³

Ще раз наголосимо, що вартою уваги є виокремлення у працях деякого із науковців в релігії її зовнішньої і внутрішньої структури. Але при цьому останню не слід зводити, як це вони роблять, до релігійної картини світу і релігійного духовного життя, бо ж останнє також у своєму вияві через обрядово-культову діяльність і участь в житті сакралізованої спільноти постає також як щось зовнішнє. Тут варто скоріше говорити про спосіб життя, про релігійний досвід. До того ж, безпідставно релігійну свідомість ототожнювати з релігійною

³ Религиоведение: социология и психология религии». - Ростов-на -Дону, 1996.

ідеологією, як це допускає дехто із авторів підручників, а буденну релігійність - із релігійною психологією.

В структурі релігійної свідомості виокремлюються ті її складові, як є **спільними** для всіх конфесій. Цій свідомості притаманна насамперед віра в надприродне, що складає, власне, її *теолого-демонологічний піделемент*. Крім нього, релігійна свідомість має й інші піделементи. В їх виокремленні нам допомагає К.Марксом своєю працею «До критики гегелівської філософії права. Вступ». Релігія розглядається ним тут як «загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі»⁴.

Релігія відтак є однією із форм суспільної свідомості, яка по-своєму подає картину світу. Ця картина постає відносно самостійним комплексом ідей, які можна назвати *природно-суспільним піделементом релігійної свідомості*. Він включає релігійні ідеї про світ загалом, природу і суспільство.

Окрім названих двох, в релігієзнавстві виокремлюється ще й третій піделемент релігійної свідомості. При цьому аналізується буття релігійної особистості, яка знаходить в релігійній вірі основу для віри і випрадання. Відтак, третім піделементом релігійної свідомості виступають ідеї про роль і місце людини в світі, про безсмертя її у світі потойбіччя. Це становить *антропо-іморталістський піделемент релігійної свідомості*.

Однак відзначимо те, що серед дослідників релігійного феномену відсутня єдність думки щодо виокремлення цих ідей в окремий комплекс і визнання за ним самостійної ролі як піделементу релігійної свідомості. Дехто з науковців вважає, що внаслідок загального процесу секуляризації релігійної свідомості, зумовленої в сучасну епоху соціальним, науково-технічним і моральним прогресом, ідеї безсмертя і потойбіччя настільки витіснені із свідомості віруючих, що перестали відігравати якусь помітну роль в їх житті. А тому, на їх думку, не варто їх виокремлювати як окремий відносно самостійний концептуальний елемент релігійної свідомості. Проте з цими дослідниками погодитися не можна, бо ж десь 72% віруючих при соціологічному опитуванні ще виявляють свою віру у безсмертя душі. Болгарський дослідник Іван Вишів при цьому слушно наголошує, що ідея безсмертя в християнстві настільки важлива, що без неї інші його догми просто втрачають свій сенс і цінність. Ще Людвіг Фейєрбах писав, що «якби людина не вмирала, то й Бога не існувало б».

Відтак релігійна свідомість як на теоретичному, так і на буденному своєму рівні утримує в собі три важливі концептуальні піделементи:

-ідеї про надприродні суб'єкти (Бог, сатана, дух) – теолого–демонологічний піделемент;

- ідеї про природу і суспільство –природничо-суспільний піделемент;

-ідеї про сенс життя людини на Землі і вічне безсмертя в потойбічному світі – антрополого-іморталістський піделемент⁵.

При вивченні релігійної свідомості важливою проблемою є з'ясування логіко-ієрархічної значимості, дійсного місця кожного піделементу в релігійному концептуальному комплексі загалом. Розглядаючи ідею Бога як найбільш значиму і визначальну, богослови ставлять її на перше місце. Другою істотною ідеєю в богослів'ї постає ідея безсмертя і спасіння людини в потойбічному світі, Цю ідею богослови ставлять завжди на друге місце. Їй підпорядковане все християнське віровчення. Вона звучить в кожному слові літургії. При цьому важливо виставити покійника грішником, а відтак за забезпечення його райського майбуття просять у Бога помилування душі померлого «за гріхи вільні і невільні».

Нещодавно ми стояли дві години в черзі до Греко-Католицького храму в Києві, щоб віддати свою шану і попроситися із владиклою Любомиром Гузарем. Дві години слухали богослужбовий спів. Жодного слова про добрі справи покійника. Звучали в різнослів'ї прохання до Бога в помилуванні йому «вольних і невольних» гріхів. Я

⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1.- С. 414-415.

⁵ Див.: Филипович А.И. Структура религиозного сознания // Вопросы религии и религиоведения. Феномен советского религиоведения: украинский контекст. – М., 2010. – С. 225-229.

висловив Церкві з цього приводу своє обурення, бо ж виходило, що ми прощалися із грішником, поховали грішника. Двохденне прощання засвідчувало змістовну дурість літургійного співу.

Основні складові релігійної свідомості в різних, відмінних за змістом словесних виявах загалом співпадають. Саме це може слугувати основою конфесійного порозуміння при діяльності релігійних організацій, зорієнтованої на толерантизацію міжконфесійних відносин.

В процесі дослідження теми нам варто з'ясувати:

- причини, характер і зорієнтованість змін, що відбуваються в структурі релігійного феномену;
- розкрити шляхи і форми оприсутнення релігії в різних сферах суспільного життя і роль в цьому кожного із її складових компонентів;
- розкрити особливості внутрішніх змін в християнському богослов'ї у зв'язку із домінуванням розвитку його горизонтальної сфери;
- вивчити особливості діяльності нових релігійно-церковних структур і визначити шляхи й чинники її коригування в інтересах українського соціуму;
- вивчити особливості процесів політизації релігії і клерикалізації політики;
- розкрити особливості процесів секуляризації змісту кожного традиційного елементу релігійного комплексу та ін..

Методи вивчення проблеми. При дослідженні планової теми з проблем структури релігійного комплексу співробітникам науково-дослідницької групи із філософії релігії вдалося з'ясувати структуру релігійного феномену в її осучаснених під впливом зміни місця релігії в суспільному, насамперед духовному житті. Розкриті ті оновлення, які відбуваються під впливом трансформацій соціуму у різних структурних елементах релігії, зокрема в її богословських концептах, емоційно-вольовій і культовій сферах, в її організаційних виявах і способі життя вірян. При дослідженні релігії як структурно-системного явища ми користувалися каузальним, герменевтичним та порівняльно-історичним підходами, зверталися до типологічного і феноменологічного методів у з'ясуванні особливостей складових релігійного феномену і їх взаємодії в процесах функціонування релігії як духовно-суспільного явища за умов секуляризації. Нами використовуються в роботі над темою такі принципи релігієзнавчого пошуку, як принцип об'єктивності, позаконфесійності, історизму, толерантності тощо. Результати дослідження слугуватимуть змінам в інтерпретації структури релігії при викладанні курсу «Релігієзнавство» у вузівській аудиторії, при проведенні владними органами експертиз релігійного життя, налагодженні толерантизації міжконфесійних та удосконаленні державно-церковних відносин та ін.

Важливо не зводити внутрішню структуру релігії лише до релігійної картини світу і релігійного духовного життя, бо ж остання у своєму вияві через обрядово-культову діяльність і участь в житті сакралізованої спільноти також постає як щось зовнішнє. Тут варто скоріше говорити про спосіб життя, релігійний досвід. До того ж, як вже зазначалося вище, безпідставно релігійну свідомість ототожнювати з релігійною ідеологією, а буденну релігійність із релігійною психологією. Релігія в її певних конфесійно-організаційних виявах може відігравати ідеологічну функцію, але це тоді, коли вона прагне втручатися у сферу політичного життя, прагне набути статусу державної та ін.

В структурі релігійної свідомості змістовно виокремлюються такі складові, які є спільними для всіх її конфесій. Саме це може слугувати основою конфесійного порозуміння при визначенні форм і шляхів діяльності, зорієнтованих на толерантизацію міжконфесійних відносин.

То ж завершити дослідницьку роботу колектив н/д групи планує видруком монографії «Релігійний феномен в його оновленій структурі».

1.4 Людмила ФІЛИПОВИЧ. ЧИ ПОТРІБНА РЕЛІГІЄЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА?

Анотації. В статті визначаються засади експертної діяльності в сфері релігійного життя, сформульовані основні принципи наукового експертизування, метою якого є сутнісне осмислення сучасних виявів функціональності релігії, її впливів на суспільство та людину.

Ключові слова: експертизування, релігієзнавча експертиза, експертне співтовариство, релігія як функціонуюча реальність.

In the L.Fylypovych's article «Does the religious studies expertise need?» the basis of the expert activity in the field of religious life sets out, and the main principles of scientific expertising formulates. The aims of expertising is the essential understanding of the modern expressions of functionality of religion and its impact on society and human.

Keywords: expertising, religious studies expertise, expert community, religion as a functioning reality.

Як показали події останніх років, роль експертів та їх оцінок в сфері релігійного життя України **надзвичайно актуалізувалася**. Фактично жодна новина, яка з'являлася в ЗМІ щодо діяльності релігійних лідерів, окремих церков та релігійних організацій, не залишилася без уваги експертного середовища. Найбільш резонансні події ставали топ-новинами в інформаційному просторі не тільки України, але й інших держав.

Особливої уваги з боку експертів отримав Майдан та участь в ньому релігійних організацій, їх підтримка або нейтралітет чи засудження народного протесту проти влади Януковича. Експертів цікавили міра включення Церкви до суспільно-політичного конфлікту в Україні, кого і за що підтримували релігійні організації, які цінності відстоювали, з якими закликами зверталися до своїх парафіян⁶. Законні вимоги українського народу про зміну влади, про повернення свободи і незалежності, перемога тих, хто орієнтований на демократію і права людини, мали б внести ясність у політику і діяльність релігійних організацій, які декларували єдність зі своїм народом.

Однак анексія Криму призвела до ускладнень релігійної ситуації на півострові, до дискримінації та переслідувань всіх церков і релігій, крім московського православ'я. Спроба силового захоплення частини території України, яке провадилося «Русской православной армией» під гаслами утвердження «русского мира» на Сході України, фактично агресія Росії проти України підтвердила необхідність своєчасної експертної оцінки дій ДНР і ЛНР, а також Росії в сфері міжрелігійних відносин в регіоні. Такі непрості випробування, які випали на плечі віруючих та їх духовних лідерів, потребували вдумливих коментарів та оцінок.

Ситуація надзвичайно загострилася у зв'язку із смертю митрополита Київського і всієї України Володимира Сабодана та обрання на пост предстоятеля УПЦ митрополита Онуфрія. Незгода частини православних парафіян з неукраїнською політикою УПЦ МП, відмова її ієрархії від діалогу з іншими православними церквами про створення Єдиної Помісної Православної Церкви України, невизначена позиція у відносинах з РПЦ, невизнання агресії Росії проти України, підтримка частиною духовенства УПЦ лідерів і політики ДНР і ЛНР викликали загальнонаціональну дискусію як в експертному, так і релігійному середовищі з питання майбутньої долі Православ'я в Україні.

В цілому експерти продемонстрували солідарність в своїх висновках щодо конкретних подій в релігійному житті України. Амплітуда переважної більшості оцінок залежала від більш чи менш радикальних настроїв експертів щодо шляхів утвердження в Україні демократії, свободи, її європейського вибору. Майже всі вони позиціонують себе незалежними і об'єктивними аналітиками, які розуміють закономірності і тенденції суспільного розвитку, необхідність переходу до нових цивілізованих форм співжиття людей, народів, держав шляхом категоричної відмови від пострадянськості і здолання тоталітаризму в свідомості та життєдіяльності людей. Але що стало і має бути основою неупереджених, фундаментальних, прогностичних висновків експертів в сфері релігійного життя, міжконфесійних і державно-церковних відносин? Відповідь очевидна – наукова методологія.

⁶ Див. докл.: Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка [упоряд., заг. ред. Филипович Л.О.]. – Київ: Самміт-Книга, 2014. – 650 с.